

Investigating burial practices in the Sassanid era based on Roman texts

Seyed Ebrahim Raiyani^{*}, Meissam Aliei^{**}

Hossein Sapidnameh^{***}

Abstract

Burial is considered one of the most important aspects of culture in Sassanid era. This issue has been investigated in the archaeological studies of the vast areas of cultural Iran in the last century. Roman/Byzantine historical texts in the field of burials in the era of Sasanian rule have provided various materials that can be analyzed in parallel with archaeological findings. The purpose of the upcoming research is to compare the Sassanid era burial information included in Roman/Byzantine historical texts with archaeological findings. It is necessary to compare and analyze the findings of both types of evidence (archaeological findings and historical texts) after parallel examination. This importance has been neglected in the studies of Sasanian period culture until now. This research has tried to answer the question that the information provided by the historians of the Roman Empire period as well as Byzantium (both Armenian/Greek and Roman) in the field of burial in the Sassanid era; To what extent is it consistent with archaeological evidence and religious/historical texts of this period? Citation studies of Roman/Byzantine texts have been analyzed separately by content analysis method, then the information obtained from these citation studies have been compared with archaeological findings. The result is that the Roman/Byzantine historical texts have provided relatively significant information on Sasanian burials, depending on the conditions and time frame of writing, but the fanatical

^{*} Associate Professor of Archaeology, University of Neyshabur, Iran (Corresponding Author),
e.raiygani@neyshabur.ac.ir

^{**} Assisstan Professor of Archaeology, University of Gonabad, Gonabad, iran, meissam.aliei@gmail.com

^{***} PhD in Archaeology, Isfahan University of Arts, isfahan, iran, sapidnameh.hossein@gmail.com

Date received: 16/09/2023, Date of acceptance: 11/07/2024

religious/national spirit governing these texts has resulted in the formation of relatively similar and sometimes distant works. It has become a fact that the contradiction of the content is considered its most obvious aspect. The authors of these texts had little knowledge of various burials due to differences in social class, various religions, and geographical and climatic conditions in the Sassanid era, but they were well aware that the Zoroastrian Sassanid were against burial in the soil and strongly opposed it.

Keywords: Roman/Byzantine texts, burial, archaeological findings, Sasanian period, Zoroastrian religion.

Introduction

Based on the archaeological findings of the last century, it has become clear that the burial in the Sassanid era was not only based on Zoroastrian jurisprudence, which was done in a completely diverse manner. As a result of this variety of burial, we are probably facing different religious traditions in the Sassanid era or that the various sects of the Zoroastrian religion had different opinions about the burial method, and the view of different classes in this period in the field of burial should not be overlooked. It seems that the issue of sanctity of the soil was given priority and as a result, the body of the deceased was exposed to the open air (Shaist Nashayst: 215). The topic of burial in the open air and not burying it in the soil traditionally became an approach based on which other burials were somehow kept in the margin of attention. There is a group of historical sources in this period that were written to examine historical issues, including the history of political and military phenomena such as wars; However, the references and contents contained in these texts in the field of social and cultural history of the Sassanid era were less noticed by the researchers. This group of sources are the texts of historians and chroniclers of the Roman/Byzantine periods who have provided important information to represent one of the cultural and social aspects of the Sassanid era. This research tries to answer the question that the information provided by the historians of the Roman Empire period as well as Byzantium (both Armenian/Greek and Roman) in the field of burial in the Sassanid era; To what extent is it consistent with archaeological evidence and religious/historical texts of this period?

Materials & Methods

Greek and Roman texts written in the Sasanian and post-Sasanian eras are used as basic data in this research, and finally, using the method of historical description analysis; have been reviewed.

61 Abstract

One of the prominent aspects of these texts is the anthropological topic in its general sense. This is the time when texts about culture or a part of religious culture, including an important topic such as burial, are to be exploited.

The authors of the present study, like other archaeologist colleagues have considered (including Hodder, 1982d; Brown, 1971 etc.), use burial traditions as the most common method to represent the past cultural development trends, including "social structure" and also the subject of "religion". But the evidence we have (archaeological findings) and the evidence we are going to extract from Greek and Roman texts have two different natures. Archaeological documents are in some way ahead or in other words progressive, and the Greek and Roman historical texts of the period studied in this research (Sasanian period) have been neglected. Therefore, the mission of the current research is the simultaneous and parallel use of these two seemingly far-off documents.

Discussion & Result

Burial in the Sassanid period is one of the fascinating and at the same time complicated subjects in the study of the culture of this era. Archaeological studies and historical texts present researchers with different ways to investigate this practice. Combining the information from both will lead to the presentation of fairly documented material in this field. Historical texts and archaeological data do not always follow a parallel path. The point is that historical texts also have this feature.

Archaeological data are a good benchmark for the authenticity of the mentioned historical texts in the field of burial. On the other hand, before that, it should be known that the existence of different religions and beliefs in the Sassanid era led to various burial traditions.

conclusion

The materials presented in the context of the burial of the historical texts mentioned in this article show that these materials, in addition to considerable contradictions compared to the materials of contemporary writers and his predecessors, do not have any reference to the burial of dissidents of the Sassanid era (except for Christians), while Archaeological data indicate the existence of pit burials (burials in soil) in different geographical areas under Sassanid rule. Some researchers have considered such burials in this area in connection with the presence of Christians (Bivar, 1970: 157). This religious assignment (Christians living in the northwest of Iran) was due to the objects found in the graves, including crosses (Ibid). In this way, archaeological

findings confirm the existence of burial in the soil during the Sassanid period in significant parts of the areas under the rule of the Sassanid Empire, while in most cases of religious prejudices in the historical texts, this type of burial is clearly done by the Sassanid government (and not the people). Sasanian era have not been mentioned except for contradiction!

Information from the texts can sometimes be matched with archaeological findings, such as placing the bodies of the deceased in the open site. The use of Astodan as a part of the secondary burial of the Sasanian period can also be inferred from these texts. The mentioned texts have rarely provided information on the use of rock tombs, or the burial place of Sassanid elites. The contradiction of the information presented in the context of Sasanian burial in one text and in texts of the same period and after, is caused by the same writing format, religious prejudices and also political considerations that cast a shadow on the contents of these texts. archaeological findings in the field of Sassanid burials have provided information on the diversity of burials, the effect of climate and geography on burials, as well as social classes affecting burials.

Bibliography

- Adams, W. Y. (1983). the archaeologist as detective, in D. W. Lathrap and J. Davison (eds.), *Variations in Anthropology*, Urbana.
- Agathias (2019). *The Histories*, translated by: Mahmoud Fazeli Birjandi, Tehran: Lahita Publishing House (in Persian).
- Ammianus Marcellinus (1932). *Shapur II war with Julianus Caesar of Rome*, translated by: Mohammad Sadeq Atabaki, Tehran: Khurshid Printing House (in Persian).
- Amiri Bavandpour, S (2018). *Syriac martyrdom letters of Iranian Christians in the Sassanid era*, Tehran: Pol-e Firouzeh (in Persian).
- Balcer, J. M., (1978). "Excavations at Tal-i Malyan: Part 2, Parthian and Sasanian Coins and Burials", *Iran* 16: 86-92.
- Benveniste, É (2014). *Iranian religion based on authentic Greek texts*, translated by: Bahman Sarkarati, Tehran: Ghatreh, Pub, 5th edition (in Persian).
- Bivar, A. D. H., (1970). "Appendix: The Sasanian Coin from Qūmis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2: 156-158.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander; A History of the Persian Empire*. Penn State University Press.
- Boucharlat, R., & Haerinck, E., 2011, *Tombes d'époque parthe (Chantiers de la Ville des Artisans)*, *Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Tome 35, Mission de Susiane*, Brill.
- Brown, J. A. (1971). *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, Washington.

63 Abstract

- Burney, Ch., (1973). "Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report", *Iran* 11: 153-172.
- Boucharlat, R., (1991). "Pratiques funéraires à l'époque Sassanide dans le sud de l'Iran", In: *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique*, P. Bernard & F. Grenet (eds.), Paris: 71-78.
- Daryaei, T (2014). *Sasanian Empire*, translated by Morteza Saqib Far, Tehran: Qaqnos (in Persian).
- De Morgan, M.J. (1905) *Decouverte d'une sépulture Achéménide à Suse*, MDP, Tome VIII.
- Dinkard V (2016). *The fifth book of Dinkard; Transliteration, translation, annotations, glossary of Pahlavi text*: Jale Amoozegar and Ahmad Tafazoli, Tehran: Moein (in Persian).
- Farjami-rad, M. (2015). Influence of social class division on the Sasanian burial ritual. In *Broadening Horizons* (Vol. 4). BAR International Series.
- Gariboldi, A (2022). The Birth of the Sasanian Monarchy in western sources, in: *The Parthian Empire and the Early Sassanians*, edited by: Vesta Sarkhosh, Elizabeth Pendleton, Mishael Alram, and Toraj Daryaei, translated by Mahnaz Babaei, Tehran: Qoqnos (in Persian).
- Hadian D. M., Shokouhi, J. J., Aali, A., & Pollard, M. (2021). Pathology, Sex and Age Estimation to Decode the 4 th Salt Mummy, the SaltMan in Zanjan, Iran. *International Journal of Humanities*, 28(3).
- Haidarpour, A, and Rahbar, M, (2008). The discovery of a silent tower from the Sassanid period in Bandian and the examination of the pottery found from it, *Athar*, No. 46, pp. 15-24 (in Persian).
- Herodotus, H. (1938). *Histories I, Book I-II*, translated by AD Godley. Cambridge, Harvard University Press.
- Hodder, I. (1982). *Symbols in Action*, Cambridge.
- Huff, D. (1998). "Fire Altars" and astodans. *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, 74-92.
- John (1400). *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, translated by: Mahmoud Fazeli Birjandi, Tehran: Barsam Publishing House (in Persian).
- Kamada, H. & Ohtsu, T., (1988). "Report on the Excavations at Songor A, Isin-Larsa, Sasanian and Islamic Graves", *Al-Rafidan* 9: 135-172.
- Kambakhsh Fard, S (1996). *Anahita Kangavar Temple*, Tehran: Publications of Cultural Heritage Organization (in Persian).
- Mango, C., & Scott, R. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284, 813*. Oxford University Press.
- Matthews, R (2022). *Mesopotamian archeology; Ideas and approaches*, translated by: Bahram Ajourlo, Tabriz: Tabriz University of Islamic Arts Publishing (in Persian).
- Mohammadi, M (1996). *Pre-Islamic Iranian Culture*, Tehran: Toos (in Persian).
- Mohammadifar, Yaqoub and Amini, Farhad (2014). *Sasanian Archeology and Art*, Tehran: Shapikan (in Persian).
- Movses Khorenatsi (2002). *History of Armenians*, translated by Edik Baghdasarian, Tehran: Unknown Pub, (in Persian).

- Neusner, J. (1960). *A History of the Jews in Babylonia*, 6 vols. Leiden, Vols. II& IV.
- Postgate, Nicholas, Tao Wang, and Toby Wilkinson. "The evidence for early writing: utilitarian or ceremonial?" *Antiquity* 69, no. 264, 459-480.
- Procopius (2013). *Persian Wars; Iran and Rome*, translated by Mohammad Saeedi, Tehran: Elmi va Farhangi, 5th edition (in Persian).
- Rahbar, M (2000). Introduction of Adrian (fireplace) discovered during the Sassanid period in Bandian Darghaz and the investigation of the architectural problems of this building, collection of papers of the Second Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran, edited by: Baqer Ayatollah Zadeh Shirazi, Volume II, Tehran: Cultural Heritage Publications, 315-341 (in Persian).
- Rahatz, P. (1983). *New Approach to Medieval Archaeology*, Part 1, in D.A. Hinton (ed.), *25 years of Medieval Archaeology* (Sheffield). 12-21.
- Schippmann, K (2010). *Grundzuge der Geschichte des Sasanidischen Reiches*, translated by Kikavous Jahandari, Tehran: Farzan Rooz (in Persian).
- Shaffer, J. G. & Hoffman, M. A., (1976). "Kinship and Burial among Kushano-Sasanians: A Preliminary Assessment", *East and West* 26 (1/2): 133-152.
- Sebeus (2016). *The history of Sebeus*, translated by: Mahmoud Fazeli Birjandi, Tehran: Qoqnos (in Persian).
- Shayest va Nashayest (1991). *Shayest va Nashayest (deserving unworthy); A text in Middle Persian (Sasanian Pahlavi)*, transliteration and translation: Ketayoun Mazdapour, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (in Persian).
- Sherbaf, M and Nazari, S (2016). Investigation of burial traditions in the Sassanid period based on archaeological findings, *Iranian Archaeological Research*, No. 15, 7th, 163-181 (in Persian).
- Spicilegium Syriacum (1855). *Bardesan, Dialogue on Fate / The Book of the Laws of the Countries*
- Stronach, D. (1968). "Tepe Nush-i-Jan and Shahr-i-Komis", *Iran* 6: 162.
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1984). *Tarikh Tabari or Tarikh Al-Rosol and Al-Muluk*, translated by Abul Qasim Payandeh, Volume II, Tehran: Asatir (in Persian).
- Theophanes (2022). *The Chronicle of Theophanes*, translated by: Mahmoud Fazeli Birjandi, Tehran: Barsem Publishing (in Persian).
- Theophylact Simocatta (2017). *History of ancient Iran and Rome*, translated by: Mahmoud Fazlei Birjandi, Tehran: Ketab Sedeh (in Persian).
- The Chronicle of Khuzestan (2015). *Syriac event book known as Rudidanameh of Khuzestan; A narrative of the last years of the Sassanid kingdom*, translation and annotations: Khodadad Rezakhani and Sajjad Amiri Bavandpour, Tehran: Sina Publishing (in Persian).
- Vandidad (2014). *Visperd, Khordeh Avesta, Vandidad*, compiled by: Ebrahim Pordawood/James Darmstetter, new editor: Farid Moradi, Tehran: Negah Publications (in Persian).
- Whitcomb, D. S. (1985). *Before the roses and nightingales: excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*. Metropolitan Museum of Art.

65 Abstract

Widengren, G (1999). *Religions of Iran*, translation: Manouchehr Farhang, Tehran: Aghagan Ideh Publications (in Persian).

Wood, P. (2013). *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*. Oxford University Press.

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس متون رومی

سید ابراهیم رایگانی*

میثم علیی**، حسین سپیدنامه***

چکیده

تدفین یکی از مهم‌ترین جنبه‌های فرهنگ در روزگار ساسانی در نظر گرفته می‌شود. این موضوع در مطالعات باستان‌شناختی یک سده اخیر مناطق وسیع ایران فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است. متون تاریخی رومی/بیزانسی در زمینه‌ی تدفین در عصر حاکمیت ساسانیان مطالب متنوعی ارائه کرده‌اند که می‌توان این اطلاعات را با یافته‌های باستان‌شناختی به صورت موازی بررسی کرد. هدف از انجام پژوهش پیش‌رو بررسی اطلاعات تدفین عصر ساسانی درج شده در متون تاریخی رومی/بیزانسی است. ضرورت دارد که یافته‌های حاصل از بررسی هر دو دسته مدارک (یافته‌های باستان‌شناختی و مطالب متون تاریخی) را پس از بررسی موازی با هم مقایسه و تحلیل نمود. این مهم در مطالعات فرهنگ دوره‌ی ساسانی تاکنون مغفول واقع شده است. این پژوهش کوشش نموده است تا به این پرسش پاسخ دهد که اطلاعات ارائه شده مورخان دوره‌ی امپراتوری روم و همچنین بیزانس در زمینه‌ی تدفین در عصر ساسانی؛ تا چه اندازه با مدارک باستان‌شناسی این دوره همخوانی دارد؟ مطالعات استنادی متون رومی/بیزانسی به روش تحلیل محتوا به صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته‌اند سپس اطلاعات حاصل از این مطالعات استنادی با یافته‌های باستان‌شناختی مقایسه شده‌اند. نتیجه آنکه متون تاریخی رومی/بیزانسی بسته به شرایط و بازه‌ی زمانی نگارش، اطلاعات نسبتاً قابل توجهی در زمینه‌ی تدفین ساسانی ارائه داده‌اند، لیکن روح متعصبانه مذهبی/ملی حاکم بر این متون باعث شکل‌گیری آثاری نسبتاً مشابه هم و گاهی به دور از واقعیت گردیده است که تناقض مطالب،

* دانشیار باستان‌شناسی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (نویسنده مسئول)، e.raiygani@neyshabur.ac.ir

** استادیار باستان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی گناباد، گناباد، ایران، meissam.aliei@gmail.com

*** دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، sapidnameh.hossein@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱

بارزترین وجه آن در نظر گرفته می‌شود. نویسندگان این متون آگاهی اندکی از تدفین‌های متنوع ناشی از تفاوت در طبقه اجتماعی، مذاهب گوناگون و موقعیت جغرافیایی و اقلیمی در عصر ساسانی داشته‌اند لیکن به خوبی واقف بوده‌اند که ساسانیان زرتشتی با تدفین در خاک مخالف بوده‌اند و به شدت با آن برخورد می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: متون رومی/بیزانسی، تدفین، یافته‌های باستان‌شناختی، دوره ساسانی، دین زرتشتی.

۱. مقدمه

براساس یافته‌های باستان‌شناسی قرن اخیر، روشن شده است که تدفین در عصر ساسانی نه فقط براساس فقه زرتشتی که به صورت کاملاً متنوع صورت می‌گرفت. در نتیجه‌ی این تنوع تدفینی، احتمالاً با سنت‌های دینی متفاوتی در عصر ساسانی روبرو هستیم یا اینکه نحله‌های متنوع دیانت زرتشتی در مورد نحوه‌ی تدفین نظرات متفاوتی داشتند، همچنین نگاه طبقات مختلف در این دوره در زمینه تدفین را نباید از نظر دور داشت. بنظر می‌رسد موضوع حرمت خاک در اولویت قرار می‌گرفت و در نتیجه کالبد متوفی در معرض هوای آزاد قرار داده می‌شد (شایست‌ناشایست: ۲۱۵). گاهی متون زرتشتی (که غالباً در روزگار پس‌ساسانی تدوین شده‌اند) به اهمیت این موضوع پرداختند (دینکرد پنجم: ۷۰) و هر دسته از این متون، بسته به دوره‌ی نگارش خود؛ ضرورت دقت و مواظبت در تدفین در هوای آزاد و سپس استودان‌سپاری استخوانها را یادآوری نمودند (وندیداد: ۴۵-۶). به این ترتیب مبحث تدفین در فضای باز و عدم تدفین آن در خاک (که لزوماً با واقعیات باستان‌شناسی عصر ساسانی همخوانی ندارد) به طور سنتی تبدیل به رویکردی شد که براساس آن دیگر تدفین‌ها را به نوعی در حاشیه توجه نگه می‌داشت. در نتیجه‌ی بررسی متون و همچنین یافته‌های مضاعف و شواهد تدفینی که در کاوش‌های باستان‌شناسی کشف می‌شوند؛ تا حدود زیادی مطالب مندرج در متون مورد ارزیابی مجدد قرار گرفته است. دسته‌ای از منابع تاریخی در این دوره وجود دارد که برای بررسی مسائل تاریخی از جمله سرگذشت پدیده‌های سیاسی و نظامی چون جنگ‌ها به نگارش درآمده‌اند؛ لیکن اشاره‌ها و مطالب مندرج در همین متون در زمینه تاریخ اجتماعی و فرهنگی عصر ساسانی کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفت. این دسته منابع همان متون مورخان و وقایع‌نگاران دوره‌های رومی/بیزانسی هستند که به فراخور زمان نگارش، اطلاعات مهمی برای بازنمایی یکی از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی روزگار ساسانی ارائه نموده‌اند. تدفین از جمله این جنبه‌های فرهنگی-اجتماعی است که در پژوهش پیش‌رو به آن پرداخته می‌شود و نکات

ذکر شده در متون تاریخی مذکور به عنوان داده‌ی اطلاعاتی در نظر گرفته شد، تا بتوان با مقتضیات مذهبی و همچنین داده‌های باستان‌شناسی آن را محک بزینیم. در نتیجه صحت و سقم مطالب ارائه شده در متون تاریخی یاد شده را از طریق تحلیل توصیف تاریخی بررسی کرده تا بتوان چگونگی تدفین به عنوان پدیده‌ای فرهنگی-اجتماعی را از طریق آن واکاوی نمائیم.

عدم تدفین در زمین و همچنین اعتقاد به جلوگیری از دفن اموات در خاک برای عدم آلودگی، باعث گردید که این عاملی باشد برای اختلاف میان زرتشتیان و مسیحیان ساکن ایران که مهاجر یا اسیر بودند و در نتیجه‌ی سیاست‌های دیاسپورایی شاهان ساسانی به ایران کوچانده شده بودند. البته مسیحیان نیز دخمه‌هایی از سنگ و روی زمین ایجاد می‌کردند که باعث همسویی تدفین با زرتشتیان باشد، هر چند گاهی مسیحیان حتی به دنبال مجوز دفن اموات خود از پادشاهان ساسانی بودند؛ ولی این امور مقطعی بود. چون امکان داشت شاه بعدها دستور نبش قبر و قرار دادن استخوانها در معرض نور خورشید را صادر نماید (دریایی، ۱۳۹۴: ۱۸۰-۱۸۱). به این ترتیب وضعیت متزلزل و ناپایداری برای تدفین در خاک وجود داشت. ظن غالب که با داده‌های باستان‌شناسی و همچنین متون مذهبی و تاریخی دوره‌ی ساسانی نیز همخوانی دارد؛ تدفین در هوای آزاد و سپس استودان‌سپاری استخوانها بوده است. داده‌های باستان‌شناختی دیگر روشهای تدفین در عصر ساسانی را نیز متذکر شده‌اند. لیکن کمتر متون تاریخی به آن شیوه‌های تدفین متفاوت پرداخته‌اند. این موضوع از منظر متون رومی و بیزانسی نگاشته شده در عصر ساسانی و پساساسانی، جلوه‌های متنوع و متفاوتی یافته است و هر یک از نویسندگان به فراخور اطلاعاتی که در اختیار داشتند، نسبت به کیفیت این موضوع و صحت و سقم آن اظهار نظر نموده‌اند. اینکه چه میزان از مطالب ارائه شده در متون بیزانسی و رومی در زمینه‌ی تدفین ساسانی با مدارک باستان‌شناسی قابل تطبیق است؛ مسئله‌ی قانونی پژوهش حاضر را شکل داده است. بنابراین این پژوهش می‌کوشد تا به این پرسش پاسخ دهد که اطلاعات ارائه شده مورخان دوره‌ی امپراتوری روم و همچنین بیزانس (اعم از ارمنی/یونانی و رومی) در زمینه‌ی تدفین در عصر ساسانی؛ تا چه اندازه با مدارک باستان‌شناسی و متون مذهبی/تاریخی این دوره همخوانی دارد؟

۲. روش پژوهش و مبانی نظری

متون یونانی و رومی نگاشته شده در عصر ساسانی و پساساسانی به عنوان داده‌های خام در این پژوهش مورد استفاده واقع شده و سرانجام به روش تحلیل توصیف تاریخی؛ نقد و بررسی

شده‌اند. نکته‌ای که در استفاده از متون تاریخی باید مد نظر داشت، محک زدن آن با یافته‌های باستان‌شناختی است.

شایان ذکر است در مورد اهمیت متون تاریخی؛ به مثابه مواد باستان‌شناختی که می‌توانند در مطالعه فرهنگ حاکمیت‌ها مفید واقع شوند؛ کمتر بحث شده است (Postgate et al. 1995). ولی امروزه باید متون باستانی را دست‌ساخته‌های باستانی دارای معنا و مفهوم محسوب کنیم که چیزی ماورای محتوای آنها را تداعی معنا می‌کند (ماتیوز، ۱۴۰۰: ۱۵۴). یکی از وجوه بارز این متون، مبحث انسان‌شناختی به معنای عام آن است. این زمانی است که قرار است از متون در مورد فرهنگ یا بخشی از فرهنگ اعتقادی از جمله موضوع مهمی چون تدفین بهره‌برداری صورت گیرد. بنظر می‌رسد باستان‌شناسان اهمیت "انسان‌شناختی" مدارک مکتوب را تصدیق می‌کنند (Adams, 1983: 42). حداقل در مورد موضوعی چون تدفین چنین تصدیقی مورد نیاز است و سپس محک یافته‌های باستان‌شناسی نیز لازم است.

در مورد بهره‌گیری از متون تاریخی در مطالعات باستان‌شناسی، نظرات متنوعی ابراز شده است و همه این نظرات نگاه یکسان و حتی گاه مثبتی نسبت به این‌گونه مدارک ندارند. لیکن در پژوهش پیش‌رو از نوعی رهیافت که توسط رتر پیشنهاد شده است، بهره گرفته شد. بدین منوال که مطالعات باستان‌شناسی در زمینه تدفین ساسانی و بهره‌گیری از متون یونانی و رومی را به طور موازی مورد توجه قرار می‌دهیم، سپس آنها با هم مقایسه و گاه ادغام می‌شوند (Rahtz, 1983).

موضوع دیگر، جایگاهی است که این پژوهش باید توجه خود را صرف آن نماید. به عبارت دیگر، از منظر کلی؛ این پژوهش چه جایگاهی در "بازنمایی روندهای تطور فرهنگی گذشته انسان" به طور عام و "تدفین دوره ساسانی" به طور خاص باید احراز نماید. نگارندگان پژوهش حاضر مانند دیگر همکاران باستان‌شناس (از جمله Hodder, 1982d; Brown, 1971 etc) بهره‌گیری از سنت‌های تدفینی را به عنوان متداول‌ترین روش برای بازنمایی روندهای تطور فرهنگی گذشته از جمله "ساختار اجتماعی" و همچنین موضوع "دین" در نظر گرفته‌اند. لیکن مدارکی که در اختیار داریم (یافته‌های باستان‌شناسی) و مدارکی که قرار است از متون یونانی و رومی استخراج نمایم، دو ماهیت متفاوت دارند. مدارک باستان‌شناسی به نوعی جلوتر یا به عبارتی پیش‌رو بوده و متون تاریخی یونانی و رومی هم‌عصر با دوره مورد مطالعه این پژوهش (دوره ساسانی) مورد بی‌مهری واقع شده‌اند. بنابراین رسالت پژوهش حاضر استفاده هم‌زمان و موازی این دو دسته مدارک به ظاهر از هم دور است.

۳. پیشینه پژوهش

تدفین ساسانی از مقوله‌های مورد علاقه‌ی باستان‌شناسان به شمار می‌رود. بدیهی است که در کاوش گورستانهای تاریخی در ایران و جغرافیای فرهنگی روزگار ساسانی، تدفین‌های متنوع ساسانی نیز کشف و ثبت گردیده است (محمدی‌فر و امینی، ۱۳۹۴: ۱۸۷-۱۸۸). این موضوع باعث انجام پژوهشهای متعددی در زمینه‌ی تنوع در مکان و شیوه‌های تدفین در این بازه‌ی زمانی چهارصد ساله شده است. که از آن میان به تدفین در دل خاک (Bacler, 1978: 91-92; Burny, 1973: 172)، تدفین در استودان (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۲۰؛ Huff, 1998: 74)، تدفین در گورهای سنگ‌چین (Whitcomb, 1985: 210) و تدفین در برج‌های خاموش (حیدرپور و رهبر، ۱۳۸۸: ۱۶-۲۰) اشاره نمود. کمتر دیده شد که مورخان و همچنین پژوهشگران باستان‌شناسی به دقت در زمینه‌ی تدفین ساسانی در متون تاریخی برجای مانده از دوران امپراتوری روم/بیزانس پرداخته باشند. پژوهش پیش‌رو تلاش نموده است تا این موضوع را بررسی و تا حد امکان در رفع آن بکوشد.

۴. متون رومی/بیزانسی و موضوع تدفین

بنظر می‌رسد متون یونانی و رومی همزمان با دوره‌ی ساسانی توجه ویژه‌ای به پیشینیان خود از جمله هرودوت داشته‌اند. همین توجه نیز گاهی خود را در نوشته‌های متأخرتر خود را به خوبی نشان می‌داد. ذهنیت تاریخی موجود در میان نویسندگان رومی و همزمان با حاکمیت ساسانیان، از جمله نگرش‌های پیش‌داورانه‌ای بوده است که بعضاً در این متون راه یافته است. از جمله اینکه: هرودوت در زمینه تدفین پارسیان نگاشته بود که

... رسمی در مورد تدفین مردگان دارند که سیری است؛ چون راجع به آن چیزی بر زبان نمی‌آورند و آن است که کالبد مردگان، تا به وسیله پرندگان یا سگ متلاشی نشود قابل دفن نیست، از اینکه این رسم خاص مغ‌هاست مطمئنم، چرا که این موضوع را آشکارا انجام می‌دهند (Herod. His: I- 140)

هرودوت در مورد شیوه تدفین پارسیان نگاشته است: «کالبد را ابتدا با موم پوشانیده سپس در زمین مدفون می‌سازند». وی عنوان کرده است که «این مطالب را بنابر اطلاع دقیقی که از پارسیان به دست آورده‌ام، بازگو می‌کنم» (Ibid).

برخی از پژوهشگران با توجه به مطالب ارائه شده در زمینه تدفین پارسی توسط هرودوت، اشاره کرده‌اند که احتمالاً مَغ‌ها این رسم دینی سوگواری و تدفین را از زردشتیان استبهای خاور که در بین آنها جاری و عادی بود اقتباس کرده‌اند (ویدن‌گرن، ۱۳۷۷: ۱۶۴). بریان در این زمینه نوشت است تمامی اسناد مکتوب بعدی از قدرت زبانهای باکتریایی یا سغدی و حفظ رسوم تدفین همچون تکه و پاره شدن گوشت جسد توسط پرندگان شکاری که کاملاً از سوم پارسیان متمایز بود، سخن می‌گویند (Briant, 2002: 509).

به این ترتیب مطالب هرودوت پیشینه و حتی زمینه‌ای ذهنی برای نگارش‌های بعدی گردید. بنظر می‌رسد کمتر مورخ رومی بدون آگاهی از کتب قدمای خویش (از جمله هرودوت و همچنین توسیدید) دست به نگارش مطالب تاریخی در زمینه‌ی هم‌اورد همسایه یعنی حاکمیت ساسانی و فرهنگ آن می‌زد. بردیسان نیز در روایتی جالب رسم تدفین در فضای باز و در نتیجه دریده شدن جسد متوفی توسط سگان وحشی را از رسوم مغان مادی برشمرده است (Bardis. Law: §25). به این ترتیب رسمی متعلق به مغان وارد شریعت زرتشتی شد، و توسط ساسانیان به عنوان وارثان آیین مغان (در کنار دین زرتشتی) مورد بهره‌برداری کامل قرار گرفت (بنونیست، ۱۳۹۴: ۱۸).

نباید از مورخان رومی / بیزانسی نسبت به عدم آگاهی از این پیشینه خرده گرفت. بنابراین بدیهی است که همه‌ی متون رومی-بیزانسی به شیوه یا شیوه‌های تدفین در عصر ساسانی اشاره‌ای نکرده‌اند. حتی برخی از متونی که در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفته‌اند نیز اشاره‌ی مستقیم در زمینه‌ی تدفین ساسانی ارائه نکرده‌اند؛ بلکه اشارات تلویحی آنها مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است.

به این ترتیب تعدادی از متون تاریخی دوره‌های رومی-بیزانسی در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته‌اند که از جمله آنها: تاریخ جنگ‌ها منتسب به آمیانوس مارسلینوس، تواریخ، منتسب به آگاتیاس، جنگها؛ اثر پروکوپئوس، تاریخ تئوفیلاکت سیموکاتا، گاهنامه تئوفانس، رویدادنامه خوزستان، تاریخ سبئوس و رویدادنامه سیعرت در کنار برخی از شهادت‌نامه‌های سریانی مسیحیان ایران به عنوان نمونه منابع مطالعاتی در نظر گرفته شدند. این منابع به جز چند استثنا، بازه‌ی زمانی اواخر حاکمیت ساسانی را پوشش می‌دهند و حتی برخی از آنها در روزگاری تألیف شده‌اند که عملاً حاکمیت ساسانی منقضی شده و عصر حاکمیت اعراب مسلمان بر پهنه‌ی فرهنگی ایران تثبیت شده بود.

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۷۳

۱.۴ آمیانوس مارسلینوس، یکی از برجسته‌ترین آثار مورخان رومی کتابی است تحت عنوان *Rerum Gestarum* اثر آمیانوس مارسلینوس (حدود ۳۳۲-۴۰۰م) شناخته شده است. این اثر قابل توجه به تاریخ روم اختصاص دارد و از این نظر حائز اهمیت است که به نبردهای میان شاپور دوم علیه رومیان در خلال سالهای ۳۷۱-۳۵۳م نیز پرداخته است. آمیانوس شاهد مستقیم محاصره آمد در سال ۳۵۹م بود (گاریبولدی، ۱۴۰۰: ۱۰۳-۱۰۴). نکته آنکه در این اثر که شناخت قابل توجهی از وضعیت روحی و فیزیکی ایرانیان عصر خود ارائه داده است و همچنین شناخت قابل توجهی از جغرافیا و اقوام ایرانیان نیز نگاشته است لیکن کمتر ملاحظه شده به باورهای ایرانیان اشاره‌ای نماید چه برسد به اینکه به نحوه تدفین آنها اشاره‌ای نموده باشد. فقط در طی پیشروی یولیانوس به سمت تیسفون اشاره به مخفی شدن تعدادی از ایرانیان در دخمه‌هایی که تعداد آنها در منطقه‌ی بین‌النهرین بسیار زیاد است نموده است (آمیانوس، کتاب ۲۴: ص ۷۹).

این مختصر، تنها بخشی از کتاب آمیانوس است که به نحوه‌ی تدفین ساسانیان اشاره نموده است و قضاوت در مورد چند و چون مطلب وی بسیار دشوار است چرا که به راستی یافتن مدارک باستان‌شناسی در زمینه‌ی چنین تدفین‌های حتی امروزه در بین‌النهرین تقریباً غیرممکن است. بنابراین باید عنوان داشت که بخش اعظم دانسته‌های ما از متون رومی در زمینه تدفین ساسانی؛ بیشتر مربوط به قرن پایانی این حکومت است. اگرچه در دو قرن اول حاکمیت ساسانی منابعی چون وقایع‌نامه‌ها و همچنین شهادت‌نامه‌ها موجود است که در ادامه پژوهش به آنها پرداخته می‌شود.

۲.۴ موسی خورنی مورخ ارمنی به ذکر روایتی از تاریخ حاکمیت پارتی ارمنستان پرداخته و پیروزی شاهزاده آرتاشس بر یرواند غاصب را توصیف نمود و در نهایت پس از پیروزی؛ آرتاشس دستور می‌دهد کشته شدگان نبرد را به خاک بسپارند (خورنی، کتاب دوم: ۱۶۷). خورنی در ادامه ذکر نمود چون یرواند رگه‌ای خون اشکانی داشت؛ آرتاشس دستور می‌دهد او را به خاک سپرده و بنای یادبودی بر آرامگاهش برپا سازند (همان، ۱۶۸).

نکته آنکه خورنی در همان کتاب دوم، تدفین همین "آرتاشس اشکانی" را تدفین تابوتی و در خاک قید نموده است (همان، ۱۸۱) و این نکته‌ای است که داده‌های باستان‌شناسی در موارد مشابه نیز آنرا تأیید نموده و تدفین‌های متنوع تابوتی اشکانی از مناطق غربی و جنوب‌غربی ایران از جمله شوش نیز بدست آمده است (DeMorgan, 1905: 33). نیک روشن است که تدفین‌های

یاد شده مربوط به روزگار حاکمیت اشکانیان است؛ لیکن صرفاً از باب اشاره به موضوع و پیشینه تدفین در متن مقاله ارائه شده است.

۳.۴ پروکوپوس (Prokop) قیصری منشی سردار بیزانسی به نام بلیزاریوس (Belisar) در عهد یوستینین (۵۲۷-۵۶۵م) بود و در لشکرکشی‌های او علیه ساسانیان، وی را همراهی می‌نمود. به این ترتیب کتاب پروکوپ [یوس] یکی از مهم‌ترین منابع برای دوره‌ی نخستین حاکمیت قباد اول (۴۸۸-۵۳۱م)، و خسرو اول (۵۳۱-۵۷۹م) به شمار می‌رود (شیپمان، ۱۳۹۰: ۸). پروکوپوس ضمن شرح وقایع و حوادث روزگار قباد اول ساسانی در زمینه ارتباط با قبایل ایبری ساکن گرجستان آورده است که:

... قباد به صرافت افتاد قبایل مذکور را وادار به پیروی از کیش و آئین خود سازد و به گورگن پادشاه این قبایل فرمان داد که به هیچ وجه نگذارد مردم اموات خود را درون خاک مدفون نمایند، بلکه اجساد را مطابق آیین ایرانی‌ها پیش طيور و حیوانات بیندازند (پروکوپوس، ۱۳۹۱: ۵۷).

شواهد دیگری که از متن پروکوپوس در مورد نحوه‌ی تدفین روزگار ساسانی قابل برداشت است در خلال محکومیت سوخرا به دست دشمنان وی نزد قباد بوده است. در این زمینه چنین آمده است:

... گذشته از تهمت‌های دیگری که به او بستند، می‌گفتند که وی مایل به حفظ شعائر و آداب و رسوم ایرانیها نیست و نمی‌خواهد بر طبق رسوم و مقررات کشوری زندگی کند، زیرا اولاً خدایان متعدد را پرستش می‌کند و دوم آنکه هنگام فوت همسرش او را برخلاف آئین ایرانیان که به خاک سپردن مردگان را منع کرده است به خاک سپرد (همان، ۵۶).

این مطالب نقل شده توسط پروکوپوس یکی از دقیق‌ترین اظهارنظرهایی است که از روزگار ساسانی توسط منابع رومی به ما رسیده است و شیوه‌ی تدفین عصر ساسانی مبتنی بر شرایع دیانت زرتشتی را توضیح داده است. پروکوپوس در ادامه از نحوه تدفین خود قباد شاهنشاه ساسانی خبر آورده است و آنرا با چنین عبارتی نقل نموده است: " ... پس از آنکه مراسم به خاک سپردن پادشاه مطابق رسوم و قواعد معمول در ایران انجام گرفت... " (همان، ۱۰۲). شوربختانه پروکوپوس در این بخش، دیگر آن قواعد و شیوه معمول را شرح نداده است و ما به قرینه و براساس نامه‌ای که قباد به گرگین شاه ایبری نوشته است می‌دانیم منظور تدفین مرسوم در عصر زرتشتی بوده است (همانجا). ولی پرسش اساسی همچنان باقی است که آیا

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۷۵

شاهنشاه ساسانی نیز به مانند رعایای او در معرض هوای آزاد قرار می‌گرفت و طعمه‌ی حیوانات وحشی می‌گردید؟ پروکوپیوس به چنین پرسشی پاسخ نداده است.

۴.۴ آگاتیاس ملقب به اسکولاستیکوس (حدود ۵۳۶-۵۸۲م) اخبار دوره‌ی سلطنت یوستینین را ذکر نموده است و بنا به اظهارات خودش از بایگانیهای سلطنتی ساسانیان در تیسفون برای نگارش بخشی از تاریخ خود استفاده نموده است (شیپمان، ۱۳۹۰: ۸). آگاتیاس در مورد مرگ مهرمهرویه سردار ایرانی نوشته است:

گماشتگان مهرمهرویه پیکرش را به بیرون شهر بردند و مطابق رسوم نیاکانی خود بی‌آنکه کسی در محل باشد، بدون پوشش رها کردند تا طعمه‌ی سگان، و نیز پرندگان شود که مردارخوارند (آگاتیاس، کتاب دوم، ۷۶-۷۷).

همو در ادامه به شرح و قضاوت در اینباره پرداخته است و توضیح نسبتاً دقیقی در مورد رسوم تدفینی عصر ساسانی ارائه داده است. وی در این زمینه نوشته است: رسم خاک‌سپاری پارسها از این قرار است گوشت تن مرده خوراک جانوران می‌شود ولی استخوان او در بیابان می‌ماند تا بپوسد و تجزیه شود. گذاشتن مرده در هر نوع گور یا تابوت یا حتی پوشاندن آن با خاک نهی شده است. حال اگر مدتی بگذرد و پرندگان و سگان به سراغ پیکر او نیایند و آنرا از هم ندرند؛ در نظر پارسها آن متوفی گناهکار و منحرف بوده و روح او جایگاه شرارت و خبیثی شده که مأوای خاص تبهکاران است. در آن ساعت بخصوص است که خویشاوندان او نوحه و زاری مفصلی برایش سر می‌دهند که می‌دانند متوفی در دنیای دیگر جایگاه و منزلتی نخواهد داشت. اما اگر پیکره مرده‌ای بر زمین نماند و طعمه‌ی جانوران شود او را اهل سعادت می‌دانند و از روح او به نیکی و بزرگی یاد می‌کنند که پاکدامن بوده و قدیس و تقدیر او چنان بوده که به جایگاه نیکان عروج نماید (همان).

آگاتیاس در ادامه به رد ادله‌ی پارسیان در زمینه برحق بودن آئین و رسوم تدفینی خود نوشته است که قدیمی‌ترین ساکنان سرزمین اینان آشوریان، کلدانیان و مادها بوده‌اند که از چنین رسوم تدفینی به دور بوده‌اند و شاهد این مدعا گورهایی است که در اطراف بابل، نینوا و همینطور در سرزمین ماد یافت می‌شود!

آگاتیاس در اینجا شیوه‌های تدفینی اقوام یاد شده را با شیوه‌ی کنونی رایج در سرزمینهای تحت انقیاد امپراتوری روم یکسان می‌داند و در این زمینه بیان داشت که نمی‌داند که در این تدفینها خاکستر متوفی یا پیکر او را دفن می‌کرده‌اند؛ لیکن در هر صورت تدفینی وجود داشته که قابل مقایسه با تدفین کنونی رومیان است و یکسره با شیوه‌ی برخوردار با اموات در دوره‌ی

ساسانی (پارسیان) کاملاً متفاوت است. وی باورهای کنونی پارسها در زمینه‌ی تدفین را با حسرت یاد می‌کند که در دوره‌ی هخامنشی نه چنین شیوه‌ی تدفینی رواج داشت نه رسم همخوابگی با محارم (همان، ۷۸).

آگاتیاس در ادامه مطالب خویش ماجرای را از زمان حاکمیت خسرو دوم (۵۹۱-۶۲۸م) برایان نقل نمود که براساس آن برخی از فلاسفه یونانی که به ایران آمده و پس از مدتی در حال بازگشت بودند که فرد متوفایی را به حال خود دیدند و او را دفن نمودند ولی در خواب می‌بینند چون این فرد متوفی در زمان حیات با مادر خود همخوابه شده بوده این وضعیت اسفبار شامل حال او شده و باید سگان بدن او را پاره پاره کنند و این در نزد پارسیان مجازات فردی است که در زمان حیات خویش چنین خطایی را مرتکب شده باشد (آگاتیاس، کتاب دوم؛ ۹۰-۹۱).

نکته آنکه آگاتیاس در صفحات و مطالب پیشین، از عمل همبستری خواهران و برادران؛ و مادران و فرزندان در بین پارسیان (ساسانیان) به عنوان عملی که از نظر او (آگاتیاس) بسیار چندان‌آور و غیرانسانی است یاد نمود (همان، ۷۸) و البته نزد پارسیان زمان وی (ساسانیان) تحت عنوان عملی محبوب (خویدوده (Xwedodah) یا خواه‌دوده/ پارسی میانه: خوئیتوک‌دس نگارش اوستایی آن خوئیتودات) یاد شده است، چگونه است که در نقل روایت فلاسفه به یکباره پاره پاره شدن جسد متوفی، پادافری برای چنان گناهی است؟ حال آنکه آگاتیاس پیشتر ذکر کرده بود که جسم متوفی می‌بایست طعمه‌ی درندگان و پرندگان گوشتخوار (لاشخور) قرار گیرد؟ و حتی بحثی در زمینه‌ی سعادت ابدی را با این قضیه پیوند داده بود که اگر جسد به حال خود رها شود و گوشتخواران به سراغ او نیایند یعنی فرد گناهکار بوده و عکس این قضیه یعنی اینکه فرد متقی از دنیا رفته است!

در هر صورت وجود ادعاهای ضد و نقیض در کتاب آگاتیاس اجازه‌ی برداشت و نتیجه‌گیری یکدستی از اظهارات او را نمی‌دهد لیکن باید دانست بخش قابل توجهی از اظهارات وی منطبق بر یافته‌های تاریخی و حتی باستان‌شناسی است و با دیگر متون و فقه زرتشتی روزگار ساسانی هماهنگی دارد.

۵.۴ تثوفیلاکت سیموکاتا نیز از جمله مورخان رومی است که به نگارش وجوه اجتماعی و

سیاسی-نظامی تاریخ روم و به تبع شاهنشاهی ساسانی در اواخر سده ششم و ربع اول سده هفتم میلادی پرداخته است. تثوفیلاکت نیز مانند دیگر مورخان رومی از منظر بالاتر نسبت به فرهنگ و تمدن ساسانی نظر افکنده است و بدیهی است که این نوع نگاه می‌تواند برای محقق

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۷۷

امروز در عین آگاهی بخشی موجب سردرگمی نیز شود. تئوفیلاکت به ندرت سخن از نحوه تدفین و یا آداب و رسوم تدفینی پارسها به میان آورده است و گاهی در خلال مطالب خواسته یا ناخواسته به این موضوع پرداخته است که نگاهی نسبتاً متفاوت از دیگر همقطاران خویش ارائه نموده است.

تئوفیلاکت در خلال نبرد بهرام چوبین با رومیان و اشاره به شکست وی نوشته است: "... پیکرهای کشتگان پارسها غارت شد و دیگر ممکن نشد که به خاک سپرده شوند، و در آن میانه سوری برپا گردید که دد و دام میهمان آن بودند" (تئوفیلاکت سیموکاتا، کتاب سوم: بند ۸.۱).

مفهوم عبارت "... و دیگر ممکن نشد که به خاک سپرده شوند"، عطف به کشته شدگان سپاه پارسی (ساسانی) است. اینکه تئوفیلاکت آگاهانه این مطلب را ارائه کرده است یا خیر، موضوعی است که از درک حقیقت آن عاجزیم، لیکن چند فرض بدنبال این عبارت در مبحث تدفین مطرح می‌شود. نخست آنکه تئوفیلاکت می‌داند پارسیان زرتشتی هستند و پیروان این دین، اموات را در خاک دفن نمی‌کنند و میهمانی دد و دام به نفع آنهاست و تازه از جمله رستگارانند (نک: مطالب فوق به نقل از آگاتیاس). فرض دوم آن است که تئوفیلاکت چنین موضوعی را نمی‌داند و صرفاً به توصیف صحنه پس از نبرد پرداخته است و فرض سوم آنکه بخش قابل توجهی از سپاه پارسی غیر زرتشتی و احتمالاً مزدور هستند که بنا به رسم خویش می‌بایست مراسم تدفین آنها به جا آورده شود که از قضا باید در خاک دفن شوند!

هر یک از سه فرض فوق را محتمل‌تر بدانیم باز پای استدلال همچنان برای اثبات آن فرض کوتاه است. بنابراین می‌بایست به دنبال شواهد متنی دیگر در کتاب تئوفیلاکت از رسوم پارسیان زرتشتی در زمینه تدفین باشیم تا بتوانیم درک کنیم که کدام یک از فرض‌های سه‌گانه فوق احتمال بیشتری دارد که با واقعیت امر قرین بوده باشد.

تئوفیلاکت در ادامه کتاب چهارم مبحث گرفتار شدن هرمزد به دست توطئه درباریان را مطرح نمود و آورده است که هرمزد زبان به نصیحت گشود و از درباریان چنین خواست:

... بهرام هنوز در چنگ ماست، هنوز سلاح دارد و پنهان کاری می‌کند، تا شمشیرش را به روی پارسها آخته دارد بر وقاحت خود اصرار دارد؛ او را نابود کنید تا طعمه‌ی درندگان شود، مگذارید جنازه‌ی این آدم هم آبرومندان به خاک سپرده شود و گرنه پلیدی روح این فرد فاسد را در خاک غرس نموده‌اید... (تئوفیلاکت سیموکاتا، کتاب چهارم).

همو در ادامه و جوابیه بندوی به هرمزد آورده است که: "[هرمزد] ... در سرتاسر دوره‌ی حکومت خود سیلی از آدمکشی جاری کرد، از ازدیاد کشته‌ها دجله را خشکاند او مردی است که گورها را بی‌شمار کرد..." (همان).

تئوفیلاکت در نقل قول اول از زبان هرمزد، چنان مطلب را ادا نموده است که گویی عدم خاکسپاری بهرام موجب رنجش روح و روان فاسد وی می‌شود (تئوفیلاکت سیموکاتا، کتاب چهارم، ۱۹۵)؛ حال آنکه اگر واقعا چنین کاری اتفاق می‌فتاد، نص صریح دیانت زرتشتی عصر ساسانی در زمینه‌ی حرمت تدفین در خاک صورت می‌پذیرفت (آنچنان که آگاتیاس نیز به آن اشاره نمود). این در حالی است که تئوفیلاکت از عدم تدفین بهرام در خاک به عنوان یک پادافره برای اعمال بهرام توسط عمال شاهی (صرفاً در نصیحت هرمزد) یاد نموده است.

در نقل قول دوم که از زبان بندوی ارائه شد نیز چنان است که دجله به عنوان مکانی که جایگاه اجساد کشته شدگان توسط هرمزد در نظر گرفته می‌شود و این در حالی است که در فقه زرتشتی عصر ساسانی حرمت آلودن آب کم از آلودن خاک نیست و تدفین در آب و یا آب‌سپاری (معادل خاک‌سپاری) نیز مذموم بوده است. از طرفی در ادامه همین نقل قول آمده است که: "... او مردی است که گورها را بی‌شمار کرد ...".

توجه به این بخش از نقل قول بندوی از این جهت اهمیت دارد که تئوفیلاکت دانسته یا نادانسته در زمینه‌ی تدفینی سخن می‌گوید (تدفین در گور = متضمن تدفین در خاک) که از نظر حکومت ساسانی بزه و در عین حال گناه محسوب می‌گردید و تدفین استودانی از منظر امروزین ما یک تدفین ثانویه و نه تدفین در گور شناخته می‌شود. بنابراین تئوفیلاکت در زمینه‌ی وجوه اجتماعی عصر ساسانی؛ از جمله تدفین، برخلاف آنچه ادعا نموده است، نه تنها دانش اندکی داشته است؛ که نتوانسته است مطالب همکاران سلف خویش را نیز به درستی مورد استفاده قرار دهد، تا مرتکب چنین تناقض‌گویی نشود.

۶.۴ سبئوس از جمله مورخان ارمنی است که بیشتر تحت تأثیر اندیشه‌های متعصبانه‌ی مذهبی مسیحیت به نگارش تاریخ پرداخته است که بازه‌ی زمانی ۴۰ تا ۶۰ هجری را درک نموده است و از این منظر به جهت نگارش تاریخ بلافصل یا همان دوره‌ی پس‌اساسانی از ارزش والایی برخوردار است. نکته آنکه سبئوس علی‌رغم تعصبی که نسبت به مسیحیت دارد؛ کمتر شئون مذهبی ساسانیان از جمله تدفین را به ورطه‌ی نقد کشیده است (آنگونه که غالب مورخان مسیحی کرده‌اند). تنها مطلبی که از نحوه‌ی تدفین روزگار ساسانی (به زعم سبئوس) در کتاب وی قابل برداشت است؛ در مورد مرگ خسرو انوشه‌روان است که چنین آمده است:

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۷۹

"... پس از آن چند روزی برنیامد که انوشه‌روان درگذشت. مسیحیان پیکرش را در مرقد شاهان به خاک سپردند" (سبئوس، ۱۳۹۶: ۷۵).

این عبارات می‌بایست پیشینه‌ای در متن داشته باشد که چنان که می‌دانیم، سبئوس خسرو اول را تعمید یافته و در نتیجه مسیحی می‌دانست. همو عنوان کرده است که در نتیجه‌ی گرایش وی (خسرو) به مسیحیت، در نتیجه مؤبدان سلطنتی را به نقاط دوردست فرستاده بود. سبئوس از برگزاری مراسم قرائت انجیل در دربار خبر داده است (همان). تاریخ‌نامه یوحنا نیز ماجرای مشابهی از مسیحی بودن خسرو نگاشته است (تاریخ‌نامه یوحنا، ۱۴۰۰: ۱۸۲-۱۸۳) که حاکی از گسترش قابل توجه مسیحیت در دستگاه حاکم‌هی ساسانی است. بنابراین از نظر این منابع معدود، دفن شاهنشاه ساسانی، توسط مسیحیان! و در مرقد شاهان؟ در خاک! کاملاً بدیهی و معمول به شمار می‌رفت. حتی اگر این مطلب واقعیت نداشته باشد (که شواهدی برای اثبات یا رد آن در دست نداریم)، وجه تبلیغاتی این سبک نوشتار بین نویسندگان رومی و بیزانسی مبین دیدگاه غالب بر این دسته از منابع تاریخی است که بیشتر ناشی از تعصب مذهبی است تا مباحث ملی و سیاسی.

۷.۴ تئوفانس را نمی‌توان در زمره مورخان رومی قرار داد؛ به همین دلیل کتاب وی را به عنوان گاهنامه معرفی نموده‌اند (Mangoand Scott, 1997). او به ندرت در اثر خویش شیوه تدفین ایرانیان را متذکر شده است لیکن در ذکر نبردهای خسرو دوم (۵۹۱-۶۲۸م) با امپراتوری روم پس از شکست شاهین از سپهسالاران سپاه ایران آورده است:

... خبر که به خسرو رسید بر شاهین غضب کرد. سپهسالار هم که سخت درهم شکسته بود؛ مریض شد و در پی آن درگذشت. خسرو فرمان داد تا پیکر او را در نمک گذاشتند و به میهن بازگرداندند، و از ادای هر بی‌احترامی در حق آن فروگذار نکردند (تئوفانس، ۱۴۰۱: ۷۹).

باید دانست چنین مطلبی (...پیکر او را در نمک گذاشتند) را هیچ یک از منابع رومی ذکر نکرده‌اند کما اینکه چنین رسمی (نمک‌سپاری متوفی) در بین پارسیان معمول نبوده مگر به حکم ضرورت یا از سر اتفاق؛ مانند آنچه در معبد نمک چهارآباد زنجان اتفاق افتاد و بنا به حادثه‌ای اجساد معدنچیان زیر قطعات بزرگ سنگ‌نمک مدفون گردید (Hadian Dehkordi et al., 2021: 45). این شواهد به هیچ روی تأییدی بر مرسوم بودن نمک‌سپاری اجساد در روزگار باستان در ایران نیست و رسوم معمول همان تدفین در هوای آزاد و سپس استودان‌سپاری است که هم متون تاریخی/مذهبی آن را متذکر شده‌اند و هم داده‌های باستان‌شناسی بر آن صحه

گذاشته‌اند. بنابراین این قول تئوفانس هر چند تنها منبع ذکر شده در این زمینه است؛ لیکن چون با دیگر داده‌های متنی (تاریخی) و مادی (باستان‌شناسانه) هماهنگ نیست؛ نمی‌تواند چندان محل اعتنا به شمار آید.

۸.۴ رویدادنامه خوزستان نیز از متون سریانی اواخر عصر ساسانی و ابتدای حاکمیت عرب‌های مسلمان بر جغرافیای فرهنگی ایران به شمار می‌رود. این نوشتار که بازه زمانی حدوداً ۶۰ ساله میان ۵۸۹م تا ۶۴۹م را پوشش می‌دهد؛ به صورت ضمنی گاهی به روایت شیوه تدفین عصر ساسانی پرداخته است از جمله زمانیکه در مورد مرگ فردی به نام گیورگیس اهل ایزلا به دستور خسرو را روایت می‌کند؛ ظاهراً گیورگیس یک روحانی زرتشتی بوده و به دیانت مسیح درآمده بود؛ شاه (خسرو دوم) او را مصلوب نموده و همکیشان وی که مطمئن بودند با جسد وی به شیوه زرتشتیان برخورد خواهد شد؛ " ... پیکرش را به دست آوردند و او را در بیت‌مار سرگیس در مبرختا دفن کردند" (رویدادنامه خوزستان، ۱۳۹۵: ۷۴).

رویدادنامه خوزستان در مورد مرگ خسرو از عبارت "دفن در آرامگاه شاهان" استفاده کرده است. این منبع نوشته است: " ... شیرویه پسرش بر سر او سوگواری کرد و او در آرامگاه شاهان دفن شد" (همان، ۸۶). شارحان متن رویدادنامه خوزستان این روایت را نسبتاً عجیب یافته‌اند و از شیوه تدفین شاهان ساسانی در دخمه و سپس استودان یاد کرده‌اند؛ لیکن در توجیه این بخش از متن رویدادنامه ذکر کرده‌اند که این مطلب احتمالاً ارتباطی با "رویدادنامه سيعرت" داشته باشد که در آن ادعا شده است که خسرو مسیحی شده و در نتیجه غسل و تعمید یافته بود (همان، پانوش ۱).

۹.۴ رویدادنامه سيعرت (The Chronicle of Seert) نیز از جمله متونی است که می‌توان آن را در ارتباط با اواخر عصر ساسانی مورد توجه و مطالعه قرار داد؛ هر چند روایت‌هایی که نگارنده یا شاید گردآورنده این رویدادنامه از زمان شاهان اولیه و میانی ساسانی ارائه نموده است، حاکی از استفاده این مؤلف از برخی اطلاعات از دیگر منابع هم‌عصر یا پیشینان وی در مورد این شاهان بوده است و در نتیجه روایت مستقیم و گاه سالمی نیست (Wood, 2013: 2-22). وود خلاصه‌ای از مباحث مرتبط با اختلافات زرتشتیان و مسیحیان که در رویدادنامه‌ها یا اعمال شهدا ذکر شده بود به عنوان شاهد مثال و نمونه کار رویدادنامه سيعرت چنین آورده است:

گفته می‌شود در یک صحنه، شاه زاماسپ از بابای (Babai) خواسته است که احترام به یادگاران توسط مسیحیان را توضیح دهد، که او این کار را با روشن کردن اعتقاد به رستاخیز نهایی مردگان توجیه می‌کند. دفن مردگان از دیرباز موضوعی بحث‌انگیز در دین زرتشتی

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۸۱

بوده است. زندگی چندین قدیس با تلاش مجوسان برای جلوگیری از دفن اجساد کسانانی که به مسیحیت گرویده‌اند به پایان می‌رسد (Ibid,114).

به جز موردی که در ارتباط با مسیحی جلوه دادن خسرو از رویدادنامه سیعرت در مطالب پیشین ذکر آن رفت؛ و همراهی و تلاش برای توجه به کلیسای شرق براساس سیاست‌های کلی حاکمیت ساسانی در ارتباط با مسیحیان ایرانی (غالباً نستوریان)، مطالبی که در این رویدادنامه در ارتباط با موضوع تدفین است؛ مشابه مطالب درج شده در شهادت‌نامه‌های سریانی ایران در عصر ساسانی است.

۱۰.۴ شهادت‌نامه‌های سریانی ایران، مجموعه‌ای از این شهادت‌نامه‌ها، تحت همین نام و در قالب یک کتاب مستقل به فارسی منتشر شده است (امیری‌باوندپور، ۱۳۹۸). این مجموعه مانند دیگر متون ذکر شده، راوی حوادثی است که در نیمه دوره ساسانی به بعد (دست‌کم از روزگار شاپور دوم حک: ۳۰۹-۳۷۹م) رخ داده است. بنابراین انتظار از این مجموعه به عنوان منبعی اطلاعاتی در ارتباط با اختلافات مذهبی و تعقیب و گریز مسیحیان تقریباً منبعی دست اول محسوب می‌گردد. از طرفی همین شهادت‌نامه‌ها آنجا که بحث تدفین شهدا به میان می‌آید، مطالبی را ارائه نموده‌اند که پژوهش پیش‌رو در مبحث تدفین روزگار ساسانی (دوره‌ای که حوادث این شهادت‌نامه‌ها اتفاق افتاد) از آنها سود برده است. غالب مضامینی که در این شهادت‌نامه‌ها در زمینه تدفین قابل استفاده است حاوی عبارتهایی چنین است: «... چون تمام این آزارها فرو نشست و مجوسان ناپاک گمان بردند که او مرده است، بدنش را روی زمین کشیدند و در بازار شهر انداختند. مسیحیان شبانه پیکر او را ربودند...» (شهادت‌نامه حنائیای غیر روحانی، ص ۸۴).

یا در مورد سرقت جسد برحدبشبای روحانی از دست دو نگهبان زرتشتی در شهادت‌نامه برحدبشبای خادم (شهادت‌نامه برحدبشبای خادم، ص ۹۱)، از موارد قابل ذکر است که به صورت تلویحی به تدفین مسیحی (تدفین در خاک) بر خلاف نگاه زرتشتی (عدم تدفین در خاک) اشاره دارد. همچنین سرقت جسد عقیب‌شمای از دست نگهبانان توسط دختر شاه ارمنستان که ظاهراً خود نیز گروگان بود، سخن به میان آمده است (شهادت‌نامه عقیب‌شمای اسقف، ۲۰۵).

شهادت یعقوب کشیش و آزاد خادم (ص ۱۱۲)، از جمله نمونه‌هایی است که سپردن جسد به دست نگهبان را تأیید می‌کند تا مبادا به روش مسیحیان در خاک دفن شود. یا دفن چندین نفر در یک قبر از ترس عمال حاکمیت ساسانی از جمله مواردی است که شهادت‌نامه‌های

مسیحیان در مورد آن اطلاعاتی ارائه می‌دهند (شهادت‌نامه صدویازده مرد و نه زن، بند ص ۱۲۱).

در یکی از این شهادت‌نامه از زبان شاپور دوم شاهنشاه ساسانی، قسم به خورشید و به آتش ذکر شد و در ادامه مسیحیان را تهدید به فرستادن به قبرستان! می‌کند (شهادت‌نامه شاپور...، ۱۳۱). یا همین مورد در شهادت‌نامه نرسای اسقف و شاگردش یوسف (ص ۱۴۰) تکرار شده و شاپور آنها را چنین خطاب قرار داد: «... و من بر تمثال شما ترحم دارم و نمی‌خواهم که با خون لوٹ شوند و با مرگی دردناک در قبر فرود آیند...».

نکته آنکه اگر مجوسان بر پیکر شهدای مسیحی آنگونه که متون شهادت‌نامه‌ها اشاره می‌کنند حارث یا نگهبان گذاشته بودند تا از تدفین در قبر و نهایتاً در خاک جلوگیری کنند، در این عبارت‌ها از همان شهادت‌نامه‌ها، شاپور شاهنشاه ساسانی به عنوان متولی دیانت زرتشتی، یا می‌خواهد متهمان مسیحی را به "قبرستان" روانه کند (نک: مطالب پیشین)، یا از سر ترحم نمی‌خواهد همان متهمان با مرگی دردناک درون "قبر" فرود آیند!

استفاده از واژه‌هایی چون قبر و قبرستان، نمی‌تواند ناشی از تفنن نویسنده یا اشتباه سهوی بوده باشد. بلکه عدم هماهنگی و حتی تناقض در مباحث اعتقادی درج شده در مطالب شهادت‌نامه‌ها، ناشی از فضا و زمان نگارش این دست از متون است. گاهی نیز عدم آگاهی نویسنده از باورهای رایج عصر ساسانی را نشان می‌دهد که بالاترین مقام سیاسی دستگاه حاکمیت ساسانی را به عدم دانستن واقعیت و باور حرمت تدفین در خاک متهم می‌کند.

روایتی از تدفین ثانویه شهدای مسیحی در برخی شهادت‌نامه قابل ملاحظه است. از جمله آنها شهادت‌نامه اسیران بیت زبلی از این جمله است که اشاره نموده است:

... هنگامی که روز شد، عبدیشوع آن مرد و دو پسرش را به دیدن مردگان برد و جسد دوسا، ماریهب و دیگر کشیشان را به آنها نشان داد. آن سه نفر اجساد را بلند کردند و به غاری روی ارتفاعی منتقل کردند و سپس دهانه غار را با سنگ‌های بزرگ پوشاندند... بعد از این اتفاق آن مرد فقیر و پسرانش آمدند و جسد عبدیشوع قهرمان را پنهان کردند و روی آن مقبره‌ای از سنگ بنا کردند... سرپرست یک صومعه که مشتعل از حرارت الهی بود، در آن روستا مقبره‌ای بنا کرد و استخوان‌های آن شهیدان را از غار بیرون آورد و در مشهدی که ساخته بود به خاک سپرد... (شهادت‌نامه اسیران بیت زبلی، ۱۶۳-۱۶۴).

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۸۳

گاهی شهادت‌نامه‌ها به موضوعی آیینی و حتی گاهی سیاسی اشاره می‌کنند که نمود تاریخی آن را از منابع دیگر نیز می‌توان به دست آورد. به عنوان مثال در شهادت‌نامه برشیا موضوع هدیه سر شهدای مسیحی به معبد آناهیتا را چنین نگاشته است:

... بدین‌سان دوزاده نفر به همراه آن مجوس کشته شدند. و اما بعد، سر ایشان را به داخل شهر بردند و در معبد آناهیتا، الهه ایرانیان، آویزان کردند... و جسد ایشان را نیز حیوانات وحشی و مرغان آسمان دریدند. (شهادت‌نامه برشیا، ۱۷۶).

این متن از دو جنبه قابل بررسی است. نخست آنکه ظاهراً اهدا کردن سرهای قربانیان به معبد آناهیتا یا آتشکده (واقع در اردشیرخره) رسمی است که از اوان شاهنشاهی ساسانی توسط پادشاهان این سلسله اجرا می‌گردید و نمونه آنرا طبری در پاسخ نامه‌ی اردشیر ساسانی به اردوان اشکانی، ذکر نموده است (طبری، ۱۳۶۲: ۵۸۳). دیگر آنکه متولیان امر اعدام، فقط سر قربانیان را با خود به آتشکده یا آنگونه که متن اشاره کرده است معبد آناهیتا برده‌اند و بدن‌ها مطابق فقه زرتشتی رها شد و توسط وحوش و مرغان آسمان (کرکس‌ها) دریده شدند.

آخرین شهادت‌نامه مورد بررسی که قبلاً نیز به آن ارجاع داده بودیم، شهادت‌نامه عقیب‌شما‌ی اسقف و یوسف کشیش و آیث آلهای خادم است. این شهادت‌نامه در ابتدای متن بحثی را در ارتباط با تأثیر مبلغان مسیحی بر زرتشتیان نسبتاً کم‌اطلاع ارائه نموده است. در این مطلب آغازین برخی از شرایط مرتبط با دیانت زرتشتی روزگار ساسانی را مورد توجه قرار داده و بر آنها خط بطلان کشیده است. از جمله اینکه: «... و مردگان را در زمین دفن کنید...» (شهادت‌نامه عقیب‌شما‌ی، ۱۹۹).

آنچه از متن این شهادت‌نامه برمی‌آید، تسلط نسبتاً قابل توجه نویسنده متن بر فقه زرتشتی روزگار ساسانی را نشان می‌دهد. با آگاهی کامل برای برخی از پیروان دین زرتشتی این باورها را باطل دانسته و از آنها می‌خواهد که دست از این باورها بکشند و به دین مسیح درآیند. از جمله این باورها، موضوع تدفین در خاک است که مورد توجه قرار گرفته است و تسلط برخی از مبلغان یا حداقل نگارندگان متن شهادت‌نامه‌های یاد شده نسبت به باورهای زرتشتیان روزگار ساسانی را نشان می‌دهد.

۵. تحلیل و بررسی

تدفین در دوره ساسانی یکی موضوعات جذاب و در عین حال بغرنج در مطالعه فرهنگ این عصر به شمار می‌رود. مطالعات باستان‌شناختی و متون تاریخی مسیره‌های متفاوتی را برای بررسی این عمل پیش‌روی پژوهشگران قرار می‌دهند. تلفیق اطلاعات حاصل از هر دو، منجر به ارائه مطالبی نسبتاً مستند در این زمینه خواهد شد. همیشه متون تاریخی و داده‌های باستان‌شناسی مسیری موازی را طی نمی‌کنند. نکته آنکه متون تاریخی نیز چنین ویژگی دارند. به عنوان مثال شواهد تلمودی شاهان ساسانی را به عنوان حاکمانی نسبتاً بردبار معرفی می‌کنند، حتی اگر آنها به دنبال نقشی بسیار بیشتر در امور یهودیان نسبت به پیشینیان خود بودند. در مکالمه‌های شاپور دوم با خاخام‌ها در مورد آداب دفن آنها، به نظر می‌رسد شاه منتقد چنین رفتاری است، اما ظاهراً این انتقاد خصمانه نیست (Neusner, 1960: II. 71 & IV. 49)، این البته همه ماجرا نیست. چرا که در بازه زمانی بالغ بر چهارصد سال حاکمیت شاهنشاهی ساسانی بر پهنه وسیعی از سرزمین‌های مسکون در آسیای غربی؛ رواداری مذهبی شاهنشاهان ساسانی در جریان نبوده است.

اگرچه نفوذ مسیحیان (بخصوص پزشکان مسیحی) در دربار شاهنشاهان ساسانی از جمله خسرو اول و دوم، موجب تغییر رویه این پادشاهان در زمینه تعقیب و آزار مسیحیان می‌گردید (محمدی، ۱۳۷۴: ۲۳۳-۲۴۴) لیکن در برخی موارد شاه ساسانی نسبت به دستورات روادارانه خود اظهار ندامت کرده (حداقل در زمینه تدفین) و دستور نبش قبر و بیرون آوردن استخوانها از قبور را صادر می‌کرد (دریایی، ۱۳۹۴: ۱۸۰-۱۸۱). پیش از این اشاره شد در یک صحنه، شاه زاماسپازبابای [اسقف] خواسته است که احترام به یادگارهای تدفینی توسط مسیحیان را توضیح دهد، او اینکار را با روشن کردن اعتقاد به رستاخیز نهایی مردگان توجیه می‌کند (The Chronicle of Seert, 114). بدیهی است که شاه ساسانی مگر به مصلحت؛ وگرنه چنین توجیه و توضیحی را نخواهد پذیرفت چرا که دفن مردگان از دیرباز موضوعی بحث‌انگیز در دین زرتشتی بوده است و بر سر همین موضوع به شدت با دیگر ادیان چالش‌های همزیستی بخصوص در مناطق شهری داشته‌اند. مواردی که زندگی چندین قدیس با تلاش مجوسان برای جلوگیری از دفن اجساد کسانی که به مسیحیت گرویده‌اند به پایان می‌رسد در متون مسیحی این دوران بسیار زیاد است.^۱ پیش از این نیز روش‌های متفاوت مسیحیان برای دفن اجساد کشته‌های ناشی از استنطاق‌های مؤبدان زرتشتی را ذکر نمودیم. البته باید توجه داشت که این شهادت‌نامه‌ها مانند هر متن دیگر رومی-بیزانسی توسط دشمن شاهنشاهی ساسانی نگاشته شده است و در نتیجه بر

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۸۵

هر محققی واجب است تا اطلاعات این متون را با احتیاط تمام بنگرد و دیگر شواهد را نیز مد نظر قرار دهد. داده‌های باستان‌شناسی محکم مناسبی برای صحت و سقم متون تاریخی یاد شده در زمینه تدفین هستند از طرفی پیش از آن باید دانست که وجود ادیان و اعتقادات مختلف در عصر ساسانی، سنت‌های تدفینی متنوعی را در پی داشته است. تاکنون بررسی‌ها و کاوش‌های بسیاری منجر به کشف و شناخت سنت‌های تدفینی در دوره‌ی ساسانی شده است. با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی، تفکر سنتی در باب تدفین که تنها به عرضه‌داشت جسد در هوای آزاد می‌پرداخت، تعدیل یافت و شیوه‌های متنوعی جهت دفن اجساد از اقصا نقاط امپراتوری ساسانی گزارش شد (شعرباف و نظری، ۱۳۹۶: ۱۶۴).

مطالب ارائه شده در زمینه تدفین متون تاریخی ذکر شده در مقاله حاضر ضمن تناقض قابل اعتنا نسبت به هر نویسنده و همچنین با دیگر همعصران و همچنین اسلاف، هیچ‌گونه اشاره‌ای به تدفین دگراندیشان عصر ساسانی (به جز مسیحیان) ندارند حال آنکه داده‌های باستان‌شناسی حاکی از وجود تدفین‌های چاله‌ای (تدفین در خاک) در مناطق مختلف جغرافیایی تحت حاکمیت ساسانی است. از جمله این مناطق می‌توان به هفت‌توان‌تپه در شمال‌غرب ایران (Burney, 1973: 172) اشاره کرد که طی کاوش‌های سالهای ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۱ م قبوری همراه با اشیاء تدفینی به دست آمد که در گاهنگاری کاوشگر، این قبور به دوره ساسانی منتسب شده‌اند. برخی از پژوهشگران چنین تدفین‌هایی در این منطقه را در ارتباط با حضور مسیحیان دانسته‌اند (Bivar, 1970: 157). این انتساب مذهبی (مسیحیان ساکن در شمال‌غرب ایران) به دلیل اشیاء موجود در قبور از جمله صلیب‌ها بوده است (Ibid). علاوه بر این شواهدی از تدفین در خاک در شوش (Boucharlat, 1991: 72) به دست آمد. طبق کاوش‌های صورت گرفته در ویرانه‌های کاخ شاتور؛ قبوری شناسایی شدند که به دوره‌ی پارتی یا اواسط قرن سوم میلادی تاریخ گذاری شدند و در میان آنها یکی از قبور حاوی سکه‌ی شاپور اول (۲۴۰-۲۷۰ م) بود (Boucharlat & Haerinck, 2011: 39). قومنس (Stronach, 1968: 162)، بخش‌های غربی شاهنشاهی ساسانی از جمله سنکر A (Kamada & Ohtsu, 1988: 50) و بخش‌های شرقی شاهنشاهی ساسانی نیز در کنار نفوذ اندیشه‌های بودایی برای جسدسوزی تدفین در خاک نیز ملاحظه گردید (Shaffer & Hoffman, 1976: 133-136). در مناطق شرقی این تدفین‌ها کمی پراکنده بوده است و از جمله گوراوندها شامل گوشواره‌های مفرغی و شیشه‌ای همچنین سفال‌های قابل انتساب به دوره‌ی کوشانوساسانی به دست آمد. به این ترتیب یافته‌های باستان‌شناسی موجودیت تدفین در خاک در دوره ساسانی را در بخش‌های قابل توجهی از مناطق تحت حاکمیت شاهنشاهی ساسانی

تأیید می‌کنند حال آنکه در غالب موارد تعصبات مذهبی در متون تاریخی به صراحت چنین نوع تدفینی توسط حاکمیت ساسانی (و نه مردم عصر ساسانی) ذکر نکرده‌اند مگر به تناقض!

مورد دیگر مبحث طبقات اجتماعی مؤثر بر تدفین در دوره ساسانی است که متون مورد مطالعه به آن نپرداخته‌اند. آنچه در باب طبقات اجتماعی متنوع روزگار ساسانی از متون رومی - بیزانسی قابل برداشت است، صرفاً در ارتباط با شهدای مسیحی قابل تفسیر است که فارغ از مقام یکسان شهدا از نظر معنوی با یکدیگر؛ برخی از این شهدا صاحب مقبره شدند (نک: مطالب پیشین). مطالعات باستان‌شناختی در این زمینه نشان داده‌اند که برخی از شیوه‌های تدفین در روزگار ساسانی ضمن پایبندی به اصول دیانت زرتشتی در این زمان، حاکی از طبقه اجتماعی نخبه در مرکز شاهنشاهی ساسانی یعنی ایالت فارس بوده است (Farjamirad, 2015b: 149). اقلیم و موقعیت جغرافیایی نیز از مسائل مغفول در زمینه تدفین روزگار ساسانی در متون تاریخی رومی - بیزانسی است. حال آنکه مطالعات باستان‌شناسی به وضوح چنین موردی را متذکر گردیده است و روشن شده است که در مناطق کوهستانی که صخره‌های سنگی در دسترس است، تدفین در قبور سنگی به مراتب بیشتر از دیگر مناطق از جمله دشت‌ها و مناطق ساحلی بوده است (شعرباف و نظری، ۱۳۹۶: ۱۷۵).

۶. نتیجه‌گیری

متون تاریخی دوران رومی/بیزانسی از منابع قابل توجه بازسازی روندهای تطور فرهنگی دوره‌ی ساسانی به شمار می‌روند. هرچند این متون توسط شهروندان هم‌اورد حاکمیت ساسانی به رشته تحریر درآمده‌اند و اعتماد صرف به آنها آسیب‌زا خواهد بود؛ لیکن بهره‌گیری از اطلاعات این متون در کنار داده‌های باستان‌شناسی می‌تواند راهگشای برخی از مسائل ناپیدای فرهنگی - اجتماعی باشد که تاکنون به آنها کمتر توجه شده است. یکی از این مسائل تدفین است. متون تاریخی مذکور بسته به زمان نگارش، اطلاعات متنوعی از روند تدفین در دوره‌ی طولانی‌مدت حاکمیت ساسانیان بر پهنه‌ی آسیای جنوب‌غربی ارائه داده‌اند. این اطلاعات گاهی با یافته‌های باستان‌شناسی قابل تطبیق است که اهم آن، موضوع قرار دادن اجساد متوفیان در فضای باز است. استفاده از استودان به عنوان بخشی از تدفین ثانویه دوره‌ی ساسانی نیز از همین متون قابل برداشت است. این در حالی است که متون یاد شده به ندرت مطلبی در زمینه بهره‌گیری از قبور صخره‌ای، یا مکان دفن نخبگان ساسانی ارائه نموده‌اند. تناقض اطلاعات ارائه شده در زمینه‌ی تدفین ساسانی در یک متن و در متون هم‌دوره و پس از آن، ناشی از قالب نگارش

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۸۷

یکسان، تعصبات مذهبی و همچنین تا حدودی ملاحظات سیاسی است که بر مندرجات این متون سایه افکنده است. آنچه روشن است بهره‌گیری از این متون تاریخی در بازنمایی شیوه‌های تدفین در عصر ساسانی، در کنار داده‌های باستان‌شناسی منطقی و راهگشاست. تناقض موجود در متون تاریخی در پرتو بهره‌گیری از یافته‌های باستان‌شناسی در زمینه تدفین ساسانی قابل حل است، لیکن عدم آگاهی دقیق از برخی شرایع دین زرتشتی روزگار ساسانی توسط نویسندگان این متون، منجر به ارائه مطالبی نسبتاً متعصبانه گردیده است. یافته‌های باستان‌شناسی در زمینه تدفین ساسانی به ارائه اطلاعاتی در زمینه تنوع تدفین، تأثیر اقلیم و جغرافیا بر تدفین و همچنین طبقات اجتماعی مؤثر بر تدفین پرداخته است. اقداماتی که می‌بایست در پژوهش‌های آتی مورد توجه قرار گیرد؛ بررسی تأثیر نحله‌های متنوع دیانت زرتشتی و دیگر مذاهب و ادیان موجود در روزگار ساسانی و مؤثر بر تدفین است که از جمله آنها می‌توان توجه به تدفین مسیحیان، گونه‌های تدفینی متعلق به پیروان ادیانی چون یهودیت، مانویان، مندائیان و بودائیان در نظر گرفته شود.

پی‌نوشت

1. E.g. Acts of Narsai, 180 and Acts of Shirin, ch. 27 emphasize the miraculous prevention of the desecration of the saints' bodies. The secret recovery of martyrs' relics is also a hagiographic topos, e.g. Acts of Dadu, 221. See also J. Russell, 'Burial iii. In Zoroastrianism', in *Elr.*

کتاب‌نامه

- آگاتیاس (۱۳۹۹). *تواریخ*، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، تهران: نشر لاهیتا.
- آمیانونس مارسلینوس (۱۳۱۰). *جنگ شاپور ذوالاکتاف با یولیانونس قیصر روم*، ترجمه: محمدصادق اتابکی، تهران: چاپخانه خورشید.
- امیری باوندپور، سجاد (۱۳۹۸). *شهادت‌نامه‌های سریانی مسیحیان ایران در عصر ساسانی*، تهران: پل فیروزه.
- بنونیست، امیل (۱۳۹۴). *دین ایرانی برپایه متن‌های معتبر یونانی*، ترجمه: بهمن سرکاراتی، تهران: نشر قطره، چاپ پنجم.
- پروکوپيوس (۱۳۹۱). *جنگ‌های پارسیان؛ ایران و روم*، ترجمه: محمد سعیدی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ پنجم.
- تئوفانس (۱۴۰۱). *گاهنامه تئوفانس*، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، تهران: نشر برسم.

۸۸ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- تئوفیلاکت سیموکاتا (۱۳۹۷). تاریخ ایران باستان و روم، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، تهران: کتاب سده. خورنی، موسی (۱۳۸۰). تاریخ ارمنیان، ترجمه: ادیک باغداساریان، تهران: بی‌نا.
- دریایی، تورج (۱۳۹۴). شاهنشاهی ساسانی، ترجمه‌ی مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- دینکرد پنجم (۱۳۹۶). کتاب پنجم دینکرد؛ آوانویسی، ترجمه، تعلیقات، واژه‌نامه متن پهلوی: ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: معین.
- رهبر، مهدی (۱۳۷۸). معرفی آدریان (آتشکده) مکشوفه دوره ساسانی در بندیان درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، به کوشش: باقر آیت‌الله زاده شیرازی، جلد دوم، تهران: انتشارات میراث‌فرهنگی، ۳۱۵-۳۴۱.
- رویدادنامه خوزستان (۱۳۹۵). رویدادنامه سریانی موسوم به رویدادنامه خوزستان؛ روایتی از آخرین سال‌های پادشاهی ساسانی، ترجمه و تعلیقات: خداداد رضاخانی و سجاد امیری باوند پور، تهران: نشر سینا.
- سبئوس (۱۳۹۶). تاریخ سبئوس، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، تهران: ققنوس.
- شایست ناشایست (۱۳۶۹). شایست ناشایست؛ متنی به زبان پارسی میانه (پهلوی ساسانی)، آوانویسی و ترجمه: کنایون مزداپور، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شعریاف، مرضیه و نظری، سامر (۱۳۹۶). بررسی سنت‌های تدفینی در دوره‌ی ساسانی براساس یافته‌های باستان‌شناسی، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۵، دوره هفتم، ۱۶۳-۱۸۱.
- شپیمان، کلاوس (۱۳۹۰). مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه‌ی کیکاوس جهاننداری، تهران: فرزانه روز.
- حیدرپور، آزاده، و رهبر، مهدی، (۱۳۸۸). کشف یک برج خاموشی از دوره‌ی ساسانی در بندیان و بررسی سفال‌نوشته‌ی به دست آمده از آن، فصلنامه‌ی اثر، شماره‌ی ۴۶، صص: ۲۴-۱۵.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۶۲). تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده، جلد دوم، تهران: اساطیر.
- کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۷۴). معبد آناهیتا کنگاور، تهران: انتشارات سازمان میراث‌فرهنگی.
- گاریبولدی، آندرئا (۱۴۰۰). ظهور امپراتوری ساسانی در منابع غربی، در: شاهنشاهی پارتیان و ساسانیان متقدم، ویراسته: وستا سرخوش، الیزابت پندلتون، میسائیل آلام، و تورج دریایی، ترجمه: مهناز بابایی، تهران: ققنوس.
- ماتیوز، راجر (۱۴۰۰). باستان‌شناسی بین‌النهرین؛ نظریات و رهیافت‌ها، ترجمه: بهرام آجورلو، تبریز: نشر دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- محمدی، محمد (۱۳۷۴). فرهنگ ایرانی پیش از اسلام، تهران: توس.
- محمدی‌فر، یعقوب و امینی، فرهاد (۱۳۹۴). باستان‌شناسی و هنر ساسانی، تهران: شاپیکان.
- وندیداد (۱۳۹۴). ویسپرد، خرده اوستا، وندیداد، گردآوری و تألیف: ابراهیم پورداود/چیمز دارمستتر، ویراست نو: فرید مرادی، تهران: انتشارات نگاه.

بررسی شیوه‌های تدفینی در عصر ساسانی براساس ... (سید ابراهیم رایگانی و دیگران) ۸۹

ویدن‌گرن، گئو (۱۳۷۷). *دین‌های ایران*، ترجمه: منوچهر فرهنگ، تهران: انتشارات آگاهان ایده.

یوحنا (۱۴۰۰). *تاریخ‌نامه یوحنا سکوپای نیکبوی*، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، تهران: نشر برسم.

- Adams, W. Y. (1983). the archaeologist as detective, in D. W. Lathrap and J. Davison (eds.), *Variations in Anthropology*, Urbana.
- Balcer, J. M., (1978). "Excavations at Tal-i Malyan: Part 2, Parthian and Sasanian Coins and Burials", *Iran* 16: 86-92.
- Bivar, A. D. H., (1970). "Appendix: The Sasanian Coin from Qūmis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2: 156-158.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander; A History of the Persian Empire*. Penn State University Press.
- Brown, J. A. (1971). *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, Washington.
- Burney, Ch., (1973). "Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report", *Iran* 11: 153-172.
- Boucharlat, R., (1991). "Pratiques funéraires à l'époque Sassanide dans le sud de l'Iran", In: *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique*, P. Bernard & F. Grenet (eds.), Paris: 71-78.
- Boucharlat, R., & Haerinck, E., 2011, Tombes d'époque parthe (Chantiers de la Ville des Artisans), *Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Tome 35, Mission de Susiane*, Brill.
- De Morgan, M.J. (1905) Decouverte dane sepulture Achemenide a Suse, MDP, Tome VIII.
- Farjami-rad, M. (2015). Influence of social class division on the Sasanian burial ritual. In *Broadening Horizons* (Vol. 4). BAR International Series.
- Hadian D. M., Shokouhi, J. J., Aali, A., & Pollard, M. (2021). Pathology, Sex and Age Estimation to Decode the 4 th Salt Mummy, the SaltMan in Zanjan, Iran. *International Journal of Humanities*, 28(3).
- Herodotus, H. (1938). *Histories I, Book I-II*, translated by AD Godley. Cambridge, Harvard University Press.
- Hodder, I. (1982). *Symbols in Action*, Cambridge.
- Huff, D. (1998). "Fire Altars" and astodans. *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, 74-92.
- Kamada, H. & Ohtsu, T., (1988). "Report on the Excavations at Songor A, Isin-Larsa, Sasanian and Islamic Graves", *Al-Rafidan* 9: 135-172.
- Mango, C., & Scott, R. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284, 813*. Oxford University Press.
- Neusner, J. (1960). *A History of the Jews in Babylonia*, 6 vols. Leiden, Vols. II& IV.
- Postgate, Nicholas, Tao Wang, and Toby Wilkinson. "The evidence for early writing: utilitarian or ceremonial?" *Antiquity* 69, no. 264, 459-480.
- Rahtz, P. (1983). New Approach to Medieval Archaeology, Part 1, in D.A. Hinton (ed.), *25 years of Medieval Archaeology* (Sheffield). 12-21.

- Shaffer, J. G. & Hoffman, M. A., (1976). "Kinship and Burial among Kushano-Sasanians: A Preliminary Assessment", *East and West* 26 (1/2): 133-152.
- Spicilegium Syriacum (1855). Bardesan, Dialogue on Fate / The Book of the Laws of the Countries
- Stronach, D. (1968). "Tepe Nush-i-Jan and Shahr-i-Komis", *Iran* 6: 162.
- Whitcomb, D. S. (1985). *Before the roses and nightingales: excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*. Metropolitan Museum of Art.
- Wood, P. (2013). *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*. Oxford University Press.